

La planificació forestal: l'assignatura pendent per a la sostenibilitat dels espais forestals de Menorca

Glòria Domínguez i Torres

Doctora, enginyera de Forests. Centre Tecnològic Forestal de Catalunya

Àrea de Política Forestal i Desenvolupament Rural

Situació i tendències generals

Els ecosistemes forestals a la Mediterrània són ecosistemes fortament antropitzats, que han evolucionat conjuntament amb l'activitat humana. A la conca mediterrània sovint els boscos i altres espais forestals han estat eliminats per permetre altres activitats més productives (Thirgood, 1981) o més importants per a la supervivència humana com la ramaderia i l'agricultura. La romanització, per exemple, va portar la transformació en camps de cereal de grans extensions de boscos als fons de les valls. El cultiu de vinya en els seus anys de gran rendibilitat econòmica va portar a la roturació del bosc i l'aterassament de molts vessants. Avui en dia, amb els fons de vall ocupats per l'agricultura, el risc més gran de pèrdua de terreny boscós el suposen els incendis –amb un impacte fort, però reversible- i, òbviament, la urbanització, amb un impacte de reversibilitat molt més difícil. La percepció social dels boscos també ha canviat: si durant anys van ser vistos en el millor dels casos com a terrenys sense importància i en el pitjor com a font de perills, avui en dia són vistos com un recurs valuós que cal conservar.

En el marc d'unes jornades de la reserva de biosfera de Menorca es fa necessari estudiar els espais forestals de l'illa des de l'òptica de la sostenibilitat, és a dir, tenint en compte tant els aspectes econòmics, com els ecològics i els socials.

Evolució dels espais forestals en una illa eminentment ramadera

Els espais forestals de Menorca no han estat sempre com són ara. Menorca ha estat una illa on cíclicament s'han viscut èpoques de forta desforestació. Aquesta situació

en l'època moderna està ben documentada de manera indirecta a través de textos de naturalistes i altres autors que van descriure diversos aspectes de l'illa. La carència de fusta i llenya queda palesa en alguns fets com:

- la construcció tradicional, basada gairebé exclusivament en la pedra com a element estructural (Jordi, Taltavull et al. 1979), juntament amb les habitacions més aviat petites per causa de la longitud limitada de les bigues;
- unes drassanes sorprenentment poc importants (finals del segle XVIII) per a un port de gran importància estratègica i comercial, a causa de la necessitat d'importació de fusta, que les feia poc competitives econòmicament comparades amb altres drassanes properes (Gil, Manuel et al. 2002);
- la venda de carbó¹ provinent de Mallorca i Eivissa, que era una activitat habitual als voltants del port de Maó cap al 1850;
- Maximilià d'Àustria descriu les costes de Menorca l'any 1852 com a *baixes, nues i pelades*. El paisatge forestal es reduïa a alguns boscos menuts², com per exemple el que hi havia prop del port, reservat a la cacera, que permetia subministrar branques i brossa als forns de coure pa, a telers i altres indústries que empraven la llenya i que anaven creixent (Gil, Manuel et al. 2002), i
- Riudavets explica (1885) que una de les senyes d'identitat de l'illa, percebuda sense dificultat pels "*moderns turistes*", era l'absència d'arbrat.

Posteriorment a aquestes dates, la coberta vegetal arbustiva i arbòria es comença a recuperar, com descriuen alguns treballs dendrocronològics que mostren pins datats de l'any 1874 (Pons 2002), a costa sobretot de l'abandonament de l'agricultura, que proporciona nous terrenys on es regenera de manera natural la vegetació, i de la reducció de la càrrega ramadera. Imatges actuals de llocs dibuixats el segle XIX per l'Arxiduc, mostren a hores d'ara una coberta forestal inexistent en aquella època (Julià, 2008).

Canvis en la percepció social sobre els boscos i les seves funcions

Els espais forestals a la Mediterrània han tingut i tenen múltiples funcions, que van des de les productives tradicionals de producció de fusta, llenya i fruits, a les recreatives com certs tipus de caça o altres opcions de lleure, o bé funcions de millora dels cicles hídrics i de nutrients, una important funció ecològica i altres funcions que s'han co-

¹ El carbó va ser durant molts segles el principal producte energètic, un article de primera necessitat, que només va caure en desús quan es va generalitzar l'ús dels combustibles fòssils

² En el sentit que eren boscos de rebrot, amb estructura bàsicament arbustiva per causa del sistema de tallades constants ("*monte bajo*" en castellà)

mençat a valorar més recentment, com la fixació de carboni. Els boscos i altres sistemes forestals juguen un paper importantíssim en la definició de la matriu territorial, i a la vegada segueixen jugant un cert paper en l'economia agrària multiproductiva.

Durant segles el principal paper dels espais forestals va ser el de productor de llenya i altres productes essencials per al desenvolupament humà (fruits per al bestiar i el consum humà en èpoques de fam, cacera, bolets, espàrrecs, etc.). L'evolució social del segle XX, però, va portar a un important canvi. La urbanització (tant física com mental) de la societat va dur a un cert allunyament de les activitats agràries i del medi, i va donar lloc a una represa de consciència del medi ambient a través dels moviments ambientalistes.

Exposa Terradas (2004) que la preocupació pels boscos agafa forma de moviment popular a finals del segle XX, en un context de constants agressions urbanístiques sobre els espais naturals. Un dels perills que va associat a aquest renaixement de la importància dels boscos va ser, com assenyala Terradas, que alguns dels posicionaments d'aquests grups partien de "*posicions emocionals bastides, amb força precariedad, al damunt de generalitzacions idealistes sobre la natura i el seu funcionament*", i es va construir "*una creença platònica en l'equilibri de la natura, segons la qual la natura, per ella mateixa, és perfecta, de manera que qualsevol canvi induït per l'home la degrada, però es refà espontàniament si l'home deixa d'intervenir, i per tant la millor gestió és no fer res*". Algunes administracions van adoptar en certs casos aquesta errònia concepció de la conservació com a absència d'intervenció, creant d'aquesta manera condicions molt poc favorables al manteniment dels veritables gestors. Sortosament, avui en dia aquest discurs està deixant lloc a la idea que, per protegir, l'opció de *no fer res* no és vàlida, i que, davant els ecosistemes fortament antropitzats i després abandonats, el que s'ha de fer és gestionar. Si bé els beneficiaris dels boscos són diferents col·lectius, els gestors dels boscos solen ser els seus propietaris (o en qui ells deleguin) i mereixen el suport tècnic i econòmic de l'Administració per a la tasca que desenvolupen.

Protecció no ha de ser abandonament sinó una manera nova de desenvolupament. Aquest és el repte, en el qual cal canviar substancialment les escales de valors i les prioritats, i cal trobar solucions imaginatives (Terradas 2004).

Els boscos, element clau ecològic, econòmic i social

Malgrat les diferències geomorfològiques i d'exposició als vents, tan diferents entre el nord i el sud, a grans trets i des d'un punt de vista molt global es pot dir que la fisonomia de les formacions vegetals té trets similars a tota l'illa, amb alternança de pinedes, garrigues d'ullastre, màquies i alzinars, molt fragmentades en petits bosquets, llevat

de zones concretes on la massa forestal és més contínua (com a sa Roca o als barrancs del sud). Les espècies arbòries més abundants són el pi i l'alzina, que apareixen molt sovint íntimament barrejats. La major part del terreny és, però, ocupada per garrigues secundàries originades per la pèrdua del bosc primitiu (Gil, Manuel et al. 2002), d'establiment difícil per l'acció contínua de la tramuntana.

La informació sobre els espais forestals en general, i la referida a Menorca en aquest cas específic, a causa de la multifuncionalitat i de la marginalitat econòmica del sector, sovint està dispersa entre les diferents organitzacions que la produeixen. A més, no sempre es tracta d'informació pública, ni els nivells d'agregació de la informació són els adients (sovint està referida a les Balears en conjunt, sense desglossar). Per altra banda, s'ha de pensar que les dinàmiques forestals són lentes, les preses de dades cícliques tenen períodes d'uns 10 anys, i no sempre són comparables entre elles.

Dades en mà, Menorca té una superfície aproximada de 69.000 ha. Atenent a la definició del terme 'forestal' que dóna la llei de referència³, i que inclou terrenys arbrats, no arbrats, abandonats i susceptibles de ser reforestats, entre d'altres, la superfície forestal de l'illa és d'unes 38.000⁴ ha (Villanueva, 2002; Carreras, Pons et al. 2007), fet que representa un 55% de la superfície de l'illa. Les dues fonts d'informació principals pel que fa als usos del sòl en l'àmbit forestal són les dades provinents del *Tercer Inventario Forestal Nacional -IFN3-* (Villanueva, 2002) i de la cartografia digital de l'ocupació del territori de Menorca. Totes dues fonts empen definicions operatives diferents de les classes (per exemple el llindar de forestal arbrat ha estat posat en el 50% de fracció de cabuda coberta en un cas, i en el 20% en l'altre); per tant, les dades, quan s'augmenta el detall, són marcadament divergents, donant per exemple com a superfície arbrada unes 20.000 ha (Carreras, Pons et al. 2007) en un cas o prop de 28.000 (IFN3) en l'altre.

³ *A los efectos de esta Ley, se entiende por monte todo terreno en el que vegetan especies forestales arbóreas, arbustivas, de matorral o herbáceas, sea espontáneamente o procedan de siembra o plantación, que cumplan o puedan cumplir funciones ambientales, protectoras, productoras, culturales, paisajísticas o recreativas. Tienen también la consideración de monte: a) Los terrenos yermos, roquedos y arenales. b) Las construcciones e infraestructuras destinadas al servicio del monte en el que se ubican. c) Los terrenos agrícolas abandonados que cumplan las condiciones y plazos que determine la comunidad autónoma, y siempre que hayan adquirido signos inequívocos de su estado forestal. d) Todo terreno que, sin reunir las características descritas anteriormente, se adscriba a la finalidad de ser repoblado o transformado al uso forestal, de conformidad con la normativa aplicable. e) Los enclaves forestales en terrenos agrícolas con la superficie mínima determinada por la comunidad autónoma. No tienen la consideración de monte los terrenos dedicados al cultivo agrícola y los terrenos urbanos, y aquellos otros que excluya la comunidad autónoma en su normativa forestal y urbanística. Ley 43/2003, de 21 de noviembre, de Montes. Art. 2*

⁴ Càlcul propi aproximant-se a la definició legal, emprant la suma de les categories de: "usos naturals, usos abandonats i àrees marginals periurbanes"

La mateixa divergència en la definició de les classes i en els criteris per definir la dominància d'una espècie arbòria sobre una altra en masses mixtes fa que tampoc no hi hagi proximitat en les dades sobre els percentatges de boscos on domina el pi i on domina l'alzina. D'aquesta manera, si segons l'IFN3 (Villanueva, 2002) hi ha un 55% de frondoses sobre el total forestal arbrat, d'acord amb el treball fet des de l'OBSAM i l'IME (Carreras, Pons et al. 2007) n'hi ha un 70%. O sigui, que hi ha més hectàrees amb predomini de frondoses que de coníferes, tant si s'agafa una definició restrictiva o àmplia del que s'entén com a terreny forestal o terreny forestal arbrat.

Des d'un punt de vista de la gestió forestal, entenent-la com la presa de decisió activa en referència als objectius de la finca o de la unitat de gestió, sigui quina sigui la seva orientació principal i entenent que una de les possibles accions de la gestió sigui la no actuació, gran part del bosc menorquí es troba de situació d'abandonament o semi-abandonament. El nombre de sol·licituds de tallades també ha disminuït en els darrers anys a les Balears⁵ (Figura 1).

Alguns autors atribueixen principalment aquest abandonament a la innegable baixa rendibilitat dels aprofitaments forestals (Bonfill, 1998; Morey, 1998). Una baixa rendibilitat que s'ha anat accentuant en els darrers 20 anys per l'augment de la mà d'obra i dels costos d'explotació, i del pràcticament manteniment dels preus de la fusta i la llenya. Tot i això, segons un estudi molt recent (Domínguez, 2008) -que va ser contrastat amb dades provinents d'entrevistes amb amos i propietaris menorquins- la manca de rendibilitat forestal pot ser un factor, però difícilment l'únic que expliqui la situació.

La fusta dels boscos menorquins s'empra per a serrat quan les característiques i les dimensions ho permeten, o com a llenya per cremar. En general, els productes que s'obtenen del serrat són de baix valor afegit (palets, envasos, etc.). Un parell de serradores, i unes quantes empreses de treball forestal i vendes de llenya constitueixen la trama industrial en relació amb el sector forestal a Menorca

La pràctica totalitat de les propietats són privades, força grans i integrades en finques agroramaderes, anomenades *llocs*. Aquesta característica fa que unitats relativament grans de terrenys forestals puguin ser gestionats per un sol gestor, fet que facilita la gestió i la planificació dels usos forestals. Per altra banda, la integració en finques ramaderes permet emprar el bosc com a zona de pastura del bestiar –especialment

⁵ No hi ha dades específiques de Menorca publicades

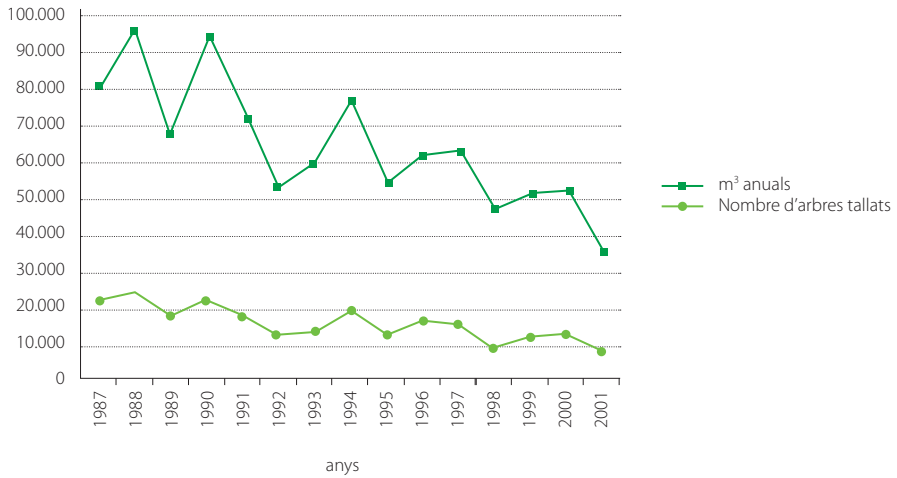


Figura 1. Evolució dels metres cúbics i el nombre d'arbres tallats a les Illes Balears. Font: Elaboració pròpia a partir de CAIB, 2008

en les finques amb vaca menorquina-, amb efectes sinèrgics entre l'activitat forestal, la ramadera i l'agrícola. El bosc és poc contemplat, en general, en els contractes de la Societat Rural Menorquina (SRM).

Des d'un punt de vista social, els boscos de Menorca juguen un paper important. Si Maximilià d'Àustria (citada a Gil, Manuel et al. 2002) indicava que el paisatge característic de Menorca era *pelat*, avui en dia això ja no es pot dir. Mirant les imatges emprades per a la promoció turística de l'illa, o les postals, es pot veure com el paisatge reclam de Menorca està format principalment per platges d'aigües transparents amb un fons de vegetació verda. El bosc com a marc paisatgístic ha esdevingut un recurs turístic. Tal vegada per això sigui destacable el gran ressò que han tingut en els mitjans d'opinió, en els darrers anys, les dues plagues principals que ataquen els boscos: l'eruga peluda i la processonària del pi. Ambdues són especialment molestes en el període estival, quan hi ha una major afluència de visitants i el medi rural està més poblat.

L'interès i la pressió social sobre el recurs forestal han anat creixent en les darreres dècades a mesura que la societat ha anat prenent consciència del seu valor, o si més no, n'ha pogut gaudir. De les 39.000 ha forestals de Menorca, 16.664 (42%) estan sota algun règim de protecció (principalment ANEI).

Els beneficiaris de les diferents funcions dels boscos són diferents persones, o grups socials. Així, mentre que de la contribució a la biodiversitat ens en beneficiem el conjunt de la societat, de la millora dels cicles d'aigua se'n beneficia un nombre més limitat d'usuaris –els que prenen l'aigua de la conca- i, per posar un altre exemple, de la llenya se'n beneficia normalment el propietari de la forest i prou. En una època de gran socialització dels beneficis dels espais forestals, les despeses de la gestió recauen només en els propietaris. Si en el paradigma de la sostenibilitat o de la governança s'han de tenir en compte els aspectes socials, ecològics i econòmics, podem afirmar que en el terreny econòmic és on els boscos passen per una major dificultat.

Anàlisi de la planificació forestal a Menorca

Si bé les competències en matèria de planificació territorial són del Consell Insular de Menorca, les competències en matèria forestal són del Govern de les Illes Balears.

La planificació portada a terme en matèria forestal fins ara ha estat de caire reactiu, és a dir, desenvolupada per donar resposta a problemes. Així, hi ha redactat un "*Pla comarcal de defensa contra els incendis forestals*" que té com a àmbit d'actuació Menorca, i també està a punt d'aprovar -se una "*Estratègia de sanitat forestal de les Illes Balears*". Llevat d'aquests documents, no hi ha constància que hi hagi una planificació global dels espais forestals de les Balears o de Menorca. A hores d'ara, Illes Balears és l'única comunitat de l'Estat espanyol que no compta amb un pla forestal aprovat. Els plans forestals, que en alguns casos tenen enfocaments marcadament sectorials i en altres conceben els boscos dins del marc general de la protecció de la biodiversitat, són els instruments que tenen les comunitats autònomes per definir els objectius generals per a les seves forests, els agents socials implicats i les mesures i els instruments per assolir-los. Tampoc no hi ha una llei forestal específica de les Illes Balears, essent aleshores la llei marc i de referència la Llei 43/2003, de 21 de novembre, de forests.

El Pla territorial insular de Menorca (PTI), per la seva banda, menciona la importància de la funció paisatgística dels boscos i la seva integració en les unitats productives agràries, però no hi aprofundeix gaire; distingeix, però, en els usos permesos segons la zonificació, entre *activitat silvícola de conservació* i *explotació silvícola productiva*. Una classificació que, des d'un concepte de gestió forestal integral i modern, no és gaire entenedora, perquè totes dues tipificacions no són mútuament excloents.

En aquest moment, es troba a faltar una planificació integral dels espais forestals de Menorca que analitzi les forests en totes les seves dimensions (productiva, protectora, ecològica, paisatgística, etc.) i que respecti les singularitats de la propietat menorquina,

de la seva importància ecològica i de la intensa vocació turística i agrària de l'illa. Aquesta planificació cal que a més tingui una coherència jeràrquica i en escala, de manera que s'abordi per al conjunt d'illa però arribi a la planificació a escala de finca, de lloc o de conjunt de llocs.

Propostes d'actuació

Les propostes d'actuació passen necessàriament per mecanismes que permetin la millora de les condicions de les forests des del punt de vista ecològic, econòmic i social. Fa falta, com a mínim, una planificació a dues escales:

- escala de paisatge o d'illa: elaboració d'una planificació a escala de paisatge dels espais forestals que respecti la seva vàlua econòmica, ecològica i social;
- escala de finca o propietat: foment de la planificació a escala de finca.

Elaboració d'una planificació a escala de paisatge dels espais forestals que respecti la seva vàlua econòmica, ecològica i social. És necessària una planificació forestal a escala d'illa, similar a la que desenvolupen els plans d'ordenació dels recursos naturals (PORNs) però referida als espais forestals. Aquesta mena de planificació, contemplada en moltes recomanacions internacionals, és recollida a la *Ley de Montes* amb el nom de PORFs. A Menorca, s'ha de posar especial atenció en els següents aspectes:

- **Coordinació intersectorial.** La planificació ha de tenir en compte la implicació dels espais forestals en el sistema territorial i social de Menorca, s'ha de fer especial atenció a la coordinació amb activitats turístiques, usos ramaders i agrícoles, planificació territorial general, espais naturals protegits, educació, etc.
- **Participació dels agents econòmics i socials implicats.** La socialització de les funcions ambientals dels boscos i l'increment de processos participatius en la presa de decisions, com a element bàsic en la governança dels recursos naturals, fa que qualsevol planificació hagi de tenir en compte necessàriament els agents socials directament implicats (propietaris i gestors) però també els indirectament implicats (caçadors, grups conservacionistes, investigadors, etc.).
- **Coordinació als diversos nivells administratius.** La descentralització de les administracions i la coexistència de diferents nivells administratius (europeu, espanyol, autonòmic, insular, municipal, etc.) fan necessària la coherència en la planificació per tal de garantir la durada en el temps de la planificació.
- **Planificació iterativa, que permeti fer ajustaments, però amb un compromís a llarg**

termini Si bé els objectius de la planificació i la zonificació han de ser fixats a llarg termini (les polítiques que afecten els boscos són lentes), la planificació ha de permetre la reformulació de les eines dissenyades, a través de mecanismes de revisió i d'adaptació.

- **Enfocament ecosistèmic.** Els sistemes forestals són vistos com l'articulació del sistema natural i el sistema sociocultural, les components dels quals estan relacionades i interactuen; implica la comprensió dels sistemes ecològics i socioculturals com a base per aconseguir un desenvolupament sostenible (Waltner-Toews i Kay, 2005).
- **Integració amb altres estratègies de desenvolupament sostenible.** Diferents estratègies de desenvolupament sostenible coexisteixen a escala temporal i territorial. La integració del que diuen aquestes estratègies és també un element molt important en la planificació. La inclusió de la planificació forestal en la planificació del Contracte agrari de la reserva de biosfera (CARB) hauria de ser estudiada com a opció.
- **Consistència amb els acords internacionals,** especialment pel que fa als relacionats amb el medi ambient: biodiversitat, hàbitats, desertificació, aus, etc.
- **Construcció de capacitats i sensibilització de la població.**
- **Atenció especial a l'existència de la Societat Rural Menorquina.**

Foment de la planificació a escala de finca. En paral·lel, s'ha de fomentar la planificació a nivell de finca. S'han d'elaborar el que la *Ley de Montes* anomena *plans dasocràtics*, una figura de planificació similar a les ordenacions de forests però pensada per a finques sobretot privades, amb poca productivitat de fusta i amb ús múltiple de la forest.

I, ja per acabar, s'hauria també de fer la posada a punt d'un sistema d'indicadors i de recollida sistemàtica d'informació sobre els sistemes forestals i el sector forestal.

Referències

BONFILL, J. 1998. Aprofitament dels boscos de Menorca. *Aportacions a l'aprofitament i tractament de la llenya insular per a ús en fusteria i construcció*. Agrena. Ciutadella de Menorca: 25-32

CAIB (2008). Estadística Forestal, http://web2.caib.es/wiffrent/ba_estfores.ct.jsp (accés el dia 5 d'octubre de 2008)

CARRERAS, D.; PONS, C. et al. 2007. *Cartografia digital de l'ocupació del territori de Menorca 2002. Memòria final del projecte*. Maó, OBSAM-Institut Menorquí d'Estudis

DOMÍNGEZ, G. 2008. Understanding forest owners in a Mediterranean context. Constructing theory th-

rough descriptive and interpretational analysis. *Departament d'Economia i Sociologia Forestal*. Freiburg (Alemanya), Albert-Ludwig Universitat: 232

GIL, L.; MANUEL, C. et al. 2002. La transformació històrica del paisatge forestal en las Islas Baleares. *Tercer Inventario Forestal Nacional*. Ministerio de Medio Ambiente. Madrid: 253

JORDI, J. V.; TALTAVULL, E. et al. 1979. Arquitectura rural. *Enciclopèdia de Menorca*. O. C. de Menorca. Ciutadella: 255-368

JULIÀ, L. 2008. Menorca entre dos segles: l'illa de Menorca de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, avui. *Mètode* 58: 36-41

MOREY, M. 1998. Marc ecològic en el qual s'ha de contemplar l'aprofitament de la fusta dels boscos menorquins. *Aportacions a l'aprofitament i tractament de la llenya insular per a ús en fusteria i construcció*. Agrena. Ciutadella de Menorca: 11-23

PONS, S. 2002. Components climàtics en sèries dendrocronològiques de les Balears. *Departament d'Ecologia*. Barcelona, Universitat de Barcelona: 103

RIUDAVETS I TUDURÍ, P. 1885. *Historia de la isla de Menorca*. Maó, Imprenta de Bernardo Fabregues

TERRADAS, J. 2004. Els boscos i l'home a Catalunya: una aproximació socioecològica. *Els boscos de Catalunya. Estructura, dinàmica i funcionament*. J. Terradas and F. Rodà. Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient i Habitatge: 11-26

THIRGOOD, J. 1981. *Man and the Mediterranean Forest: a history of resource depletion*. London, Academic Press Ltd

VILLANUEVA, J. A. 2002. Illes Balears. *Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2006*. Madrid, Ministerio de Medio Ambiente

WALTNER-TOEWS, D. i. KAY, J. 2005. The evolution of an ecosystem approach: the diamond schematic and an adaptive methodology for ecosystem sustainability and health. *Ecology and Society* 10 (38)